

ЖАК ЛЕ ГОФФ: АНТРОПОЛОГІЧНИЙ ПІДХІД ДО ВИВЧЕННЯ МЕНТАЛЬНОСТІ

У статті автор аналізує погляди на проблему ментальності Жака ле Гоффа, представника третього покоління школи «Анналів». Автор відзначає антропологічний переворот у вивченні вказаної проблеми у французькій історичній науці у 70-х рр. ХХ ст., зокрема в роботах Ж. ле Гоффа. Для нього, ментальність є зв'язуючою ланкою між розвитком цивілізації та соціальним життям, з одного боку, та поведінкою індивіда – з іншого.

Ключові слова: Жак ле Гофф, ментальність, історична антропологія, історія ментальностей, свідомість, система цінностей, «довге середньовіччя».

В статье автор анализирует взгляды на проблему ментальности Жака ле Гоффа, представителя третьего поколения школы «Анналов». Автор отмечает антропологический переворот в изучении указанной проблемы во французской исторической науке в 60-70-е гг. ХХ в., в частности в работах Ж. ле Гоффа. Для него ментальность является связующим звеном между развитием цивилизации и социальной жизнью, с одной стороны, и поведением индивида – с другой.

Ключевые слова: Жак ле Гофф, ментальность, историческая антропологія, история ментальностей, сознание, система ценностей, «длинное бредне-вековье».

In the article the author analyses the views on the problem of mentality of Jak Le Goff, the representative of the third generation of «Annals» school. The author notes an anthropological revolution in studying the above mentioned problem in French historical science during the period of 60-70s of XX century, besides in works of J. Le Goff. According to J. Le Goff, mentality is a connecting link between the development of civilization and social life, from one side, and the individual's behavior from another.

Key words: Jak Le Goff, mentality, historical anthropology, history of mentality, consciousness, system of values, the long Middle Ages.

Серед основних напрямів історіографії ХХ ст. особливе місце посідає французька «нова історична наука» (або «школа Анналів»), біля витоків якої стояли Марк Блок та Люсьєн Февр. Саме вони запровадили до історичного лексикону поняття «ментальність»¹. З того часу склалися важко сумісні між собою варіанти осмислення того, що варто розуміти під ментальністю [1]. У 60-70-ті рр. історія ментальностей була найпопулярнішим напрямом у французькій історіографії [2]. Але в ході методологічних дискусій 70-х рр. французькі історики починають говорити про історичну антропологію як новий

напрямок нової історичної науки. У полюванні за ментальністю істориків-антропологів об'єднувала впевненість у тому, що вивчення минулого неможливе без проникнення у внутрішній світ й почуття людей, які жили в той час. При цьому мова йшла не про вивчення психології «великих». Необхідно було створити психологічний портрет абстрактної «середньої» людини, чії риси так чи інакше притаманні сучасникам [3]. Одна з тенденцій у розумінні ментальності з історико-антропологічних позицій представлена в роботах Жака ле Гоффа.

¹ Статтю автора про погляди М. Блока та Л. Февра на проблему ментальності див.: Історичний архів. Наукові студії: Збірник наукових праць. – Миколаїв: Вид-во МДУ ім Петра Могили, 2008. – Вип. 2. – С. 10-17.

На фоні безсумнівного успіху історії ментальностей у Франції та за її межами доволі дивним прозвучало в 1974 р. зауваження Ж. ле Гоффа про ментальність, що «вона здається вже такою, яка вийшла з моди». Певні підстави для цього були, оскільки з початку 70-х рр. французькі історики заговорили про «історичну антропологію», хоча важко було передбачити, чи потіснить вона історію ментальностей [4]. У 80-х рр. виникло непросте питання про співвідношення (чи розмежування) цих напрямів. На думку Ж. ле Гоффа, історія ментальностей та історична антропологія ніколи не змішувалися. Вони сформувались одночасно. Але відповідали різним цілям і об'єктам. Історична антропологія являє собою загальну глобальну концепцію історії. Вона охоплює всі досягнення «нової історичної науки», об'єднуючи вивчення ментальності, матеріального життя, повсякденності навколо поняття антропології. Вона включає все нові області досліджень, такі як вивчення тіла, жестів, усного слова, ритуалу, символіки тощо. Ментальність же обмежена сферою автоматичних форм свідомості й поведінки [5].

Попри всю плідність конкретно-історичних досліджень ментальності саме поняття *mentalité* залишається доволі невизначеним і навіть, за словами ле Гоффа, «двозначним». Відповідаючи на питання: «Яка реальність стоїть за цим поняттям?», він висуває найголовніший аргумент: сильна сторона історії ментальності – у розмитості її предмета, у її спробах вловити «осад» історичного аналізу, відшукати те, що від нього вислизає. Історія ментальностей не просто займається тим, чому не знайшлося місця в інших науках. На думку ле Гоффа, вона перебуває в точці перетину притаманних цим наукам дослідницьких тенденцій, у полі можливого діалогу між ними, на перетині індивідуального й колективного, довготривалого і сьогочасного, несвідомого й свідомого, структурованого та плинного, маргінального і універсального. Саме тому він називає її «історією на перехресті», «двозначною історією» [6]. З тезою ле Гоффа можна погодитись хоча б тому, що використання поняття «ментальність» вже виправдало себе при роз'ясненні деяких культурологічних, соціальних і, перш за все, історичних проблем. Разом із тим установка на те, що невизначеність ментальності надає досліднику свободу у використанні цього поняття, є суперечливою [7].

Особливо сприятливим та звільняючим, пише ле Гофф, стало уявлення про ментальність для тих, «хто присягнув економічній та соціальній історії й, особливо, вульгарному марксизму». Звільнившись від гріхів старої науки (віри в призначення, перебільшення ролі особистості, вузького позитивізму), економічна та соціальна історія не змогли піднятися від «базису» до «надбудови». У результаті «у дзеркалі, яке економічна історія тримає перед суспільством, відображаються не

образи, ..., а бліді абстрактні схеми. ... Проти цих безтілесних механізмів потрібна була протиотрута. Потрібно було знайти для історії дещо інше. Цим іншим стала ментальність» [8].

Досягненням нової історичної науки, на думку Ж. ле Гоффа, є вивчення двох видів реальності: історичної дійсності як такої і уявлень, які про неї мали люди в той час [9]. Антропологічний підхід у дослідженні ментальності дозволяє йому «зафіксувати цілісність історичної дійсності у фокусі людської свідомості (у суб'єктивній реальності)» [10]. Тобто матеріальні основи життя вивчаються через ті смисли і значення, які люди середньовіччя вкладали в них. При цьому історик прагне відшукати «взаємовпливи і взаємозв'язки між різними прошарками і рівнями соціального» [11]. Інакше кажучи, Ж. ле Гофф прагне досягнути суспільство зсередини, виходячи з тих уявлень, які мали люди минулих століть про самих себе, про своє існування на землі і життя після смерті.

Під дослідженням ментальності Ж. ле Гофф бачить, перш за все, вивчення історії колективної психології і масових уявлень, що дозволяють відтворити бачення світу людьми минулого. Подібно до інших анналістів, ле Гофф – історик ментальностей, не сформульованих чітко і не в повній мірі усвідомлених (або взагалі не усвідомлених) манер мислити, під час позбавлених логіки розумових образів, які притаманні певній епосі чи соціальній групі. Ці способи орієнтації в природному і соціальному світах є свого роду автоматизмами думки. Але, оскільки ментальність належить до сфери «неявного, імпліцитного», «дифузного і розмитого», то її розкриття ускладнене. Ж. ле Гофф пропонує зупинитись на наступних напрямках аналізу цієї «розмитості». «Перше з них – аналіз культурного і ментального інструментарію, який забезпечує народження деяких уявлень (і відповідних їм практик), мова йде ... про розумовий інструментарій. Другий напрям аналізу – ставлення до земного, особливо до життя, до людського тіла, до землі, до земної історії. Третій напрям – це аналіз розмежувань у системі цінностей і уявлень церковного і світського, духовного та мирського, сакрального й профанного» [12]. Таким чином, його цікавить у ментальності такі колективні уявлення, які відіграють вирішальне значення в житті людини і суспільства.

Фактично Ж. ле Гофф, який сам про себе говорить, що «у нього не філософська голова» [13], пропонує досліджувати розуміння середньовічними людьми тих категорій, які можна віднести до філософських. Історик прагне віднайти такі сюжети в дослідженні ментальних структур, які були б визначальними для розуміння свідомих і несвідомих реакцій у житті середньовічної людини. Він звертається до таких категорій у свідомості людини минулого, від змісту яких залежать соціальні відносини в суспільстві, економічний розвиток. Розкриття сутності цих

понять дозволяє історик уявити життя суспільства в цілому. Зміни, що відбуваються в тлумаченні цих понять, означають і зміни в житті суспільства в цілому, перехід до нових етапів розвитку.

До таких уявлень Ж. ле Гоффа відносить розуміння людиною часу, праці. «Так моя увага була звернена на два поняття – праці й часу, і я намагався прослідкувати їх ідеологічні трансформації в конкретних суспільних умовах розвитку» [14]. Категорія часу в інтерпретації французького історика не лише об'єктивна й нейтральна. Для нього час є ще й суб'єктивною категорією, атрибуту людської свідомості.

Про своєрідне ставлення до часу в епоху середньовіччя історики писали й до ле Гоффа. Зокрема, М. Блок відмічав «байдужість» середньовічних людей до часу. Вони не були зацікавлені в його точному відліку, визначаючи час за сонцем та задовольняючись сонячним чи пісочним годинником. Пануючою концепцією часу була літургічна, що диктувалося релігією [15]. Ле Гоффа також відмічає ці особливості, але інтерпретує проблему часу по-новому.

Слідуючи за М. Блоком, який стверджував, що в людській свідомості всі течії життя сходяться міцним вузлом, Ж. ле Гоффа намагається встановити зв'язок із соціально-економічною сферою життя людини. «Щодо часу, то перш за все я досліджував, хто і (як) його змінював і панував над його новими формами в середньовічному суспільстві. Підкорення часу, влада над часом здаються мені найважливішим елементом функціонування суспільств» [16]. Таким чином, згідно з Ж. ле Гоффом, час є найважливішим елементом соціального контролю і політичної влади: «Для великих сеньйорів і князів цей час ... є ... символом влади» [17]. Тим самим визначається зв'язок між ментальними установками і політичною й соціально-економічною системами суспільства. Аналіз розуміння середньовічною людиною часу приводить Ж. ле Гоффа до погодження з твердженням Моріса Хальббаха про наявність у суспільстві такої кількості колективних видів часу, яка відповідає кількості окремих соціальних груп [18].

Церква, яка контролювала час в епоху середньовіччя, була змушена пристосовувати свій час до часу сільськогосподарських робіт. Тут також прихований зв'язок між ментальними установками і матеріальним життям. Перехід контролю над часом у власність міст, а потім й держави, означає для Ж. ле Гоффа «ментальне, духовне» [19] потрясіння, яке свідчить про наявність змін у ментальних установках суспільства.

Таким чином, новим для ле Гоффа в дослідженні проблеми часу є його сприйняття не лише як однієї з категорій ментальності, а і як предмета соціального аналізу. Інтерпретація часу в суспільстві підконтрольна домінуючій у цьому суспільстві соціальній та духовній силі, а зміна

балансу суспільних сил веде до зміни установок у ставленні до часу і поступовому переході контролю над ним до нових суспільних груп [20].

Якщо для сучасного суспільства зв'язок між такими цінностями, як час і праця очевидний, то середньовічне суспільство його не знало. Дослідження Ж. ле Гоффа показують, як у середньовіччя відбувалось усвідомлення людиною цінності часу праці. При цьому він також зберігає вірність принципу виявлення взаємозв'язку між значимістю праці та професією, а відповідно, й соціальною групою, між працею і релігійною доктриною того часу, яка під тиском соціальних змін у суспільстві змушена пристосовуватись до соціально-економічної ситуації, що змінюється.

Для Ж. ле Гоффа характерне розуміння ментальності як виключно історичної реальності, що змінюється повільно. Він відносить ментальність до категорії «великої тривалості». «Без сумніву, менталітет є такою стороною суспільства і цивілізації, яка змінюється повільніше за все ...» [21]. Подібні спостереження дозволяють французькому вченому по-своєму уявляти періодизацію історії. Середньовіччя Ж. ле Гоффа стає тривалим і охоплює період приблизно з II-III ст. до поч. XIX ст. [22]. Ідея «довгого середньовіччя» виникла в ле Гоффа під впливом теорії Фернана Броделя про «час великої тривалості». Усі зміни, що відбувалися протягом «довгого середньовіччя», майже не зачіпали «повсякденну людину», зміни ментальності були повільними й малопомітними. «Ментальності – це темниці, у які замкнений час великої тривалості» [23]. Розмірковуючи про довге середньовіччя, ле Гоффа мав на увазі саме ментальності.

Але Ж. ле Гоффа не прихильник нерухомої історії. Навпаки, свої зусилля дослідника він докладає на виявлення цих уповільнених змін у ментальних структурах. «Головне завдання історика – виявити, визначити і пояснити ті зміни, що відбуваються» [27]. Погоджуючись у повільності змін ментальності, він намагається прослідкувати ці зміни у сфері ціннісних орієнтацій окремих соціальних груп. ле Гоффа висуває положення про зміни в ментальності та системі цінностей у XII-XIII ст. Вони полягають, зокрема, в іншому ставленні до часу. Якщо до цього контроль над часом перебував у руках церкви, то з XII-XIII ст. поруч із «часом церкви» з'являється і все більш поширюється «час купців», «час комуни», час, який відраховується не церковними дзвонами, а механічним годинником. Тоді ж змінюється ставлення до праці, тіла, з'являється тенденція до лічби тощо [25]. Історія виникнення ідеї чистилища в латинському християнстві постає в ле Гоффа також у зв'язку зі зрушеннями в структурі суспільної свідомості XII-XIII ст. [26]. Поняття ціннісних орієнтацій, за Ж. ле Гоффом, відрізняється низкою ознак. Воно дозволяє враховувати при вивченні історії динаміку, зміни; воно охоплює феномен людських бажань й

устремлень; воно відновлює етику колишніх суспільств [27].

Дослідження змін у ментальності неминуче ставить питання про причини цих змін. З цього приводу Ж. ле Гофф висловлюється неодноразово і досить визначено. Це – «економічні перетворення, що назрівають там і тут, ведуть до більш чи менш радикальних, більш чи менш швидких змін бачень ...» [28].

У дослідженні ментальності Ж. ле Гофф виступає як послідовник М. Блока. Його увагу привертає ментальність суспільства в цілому, і не бентежить невизначеність поняття «народ». Навпаки, він вважає його досить продуктивним, оскільки дозволяє звернутися до реального соціального обличчя, що має історичну вагу.

Ж. ле Гофф, віддаючи належне загальним ментальним установкам, вказує на зв'язок між ментальностями і соціальною структурою суспільства. Це показує, що поруч із загальними уявленнями, які «однакові для Цезаря і його молодшого легіонера, Святого Людовіка і звичайного селянина, Колумба і будь-кого з його моряків» існують відмінності в ментальних структурах окремих соціальних груп. Звідси витікає припущення про те, що існують загальний ментальний фонд і ментальності різних соціальних груп і класів [29]. Така робота історика тотожна методу «археопсихології», де потрібно докопуватися до потаємних смислів і значень.

Крім того, ментальність не дарується природою, а «виковується» людьми – у монастирях, замках, школах, університетах, щоб потім через центри соціальної активності середньовічної людини (церкви, млини, таверни) спуститися вниз, до народу. З міркувань ле Гоффа можна зробити висновок, що ментальності народжуються з ідей, які оволоділи масами чи були ними засвоєні до такої міри, що в подальшому ніхто не сумнівався в тому, що так було споконвіку. Ментальність – це ідея, яка стала істиною, обряд чи жест, доведений до повного автоматизму.

В історії ментальності Ж. ле Гофф звертає увагу на світ уявного, який не просто відтворює реальність, «але перевідтворює її, втілює її в образи, народжені фантазією, натхненням, поетичним почуттям» [30]. Людська уява розглядається як найважливіший аспект соціального аналізу, що збагачується людським виміром. У його розумінні уявне не тотожне інтелектуальному, символічному чи ідеологічному. До світу уявного дослідник відносить феномен чудесного, головними функціями якого є компенсаторна, що створює противагу банальності повсякденного існування, і функція культурного спротиву офіційній християнській ідеології. Французький історик також відносить до сфери уявного образ людського тіла, сні та їх тлумачення. Уявне, так само як і інші ментальні установки, творить реальність, оскільки живить почуття і думки людини, змушує його діяти. Уявне – це колективне, соціальне, історичне явище.

«Історія без світу уявного – історія понівечена й розлюднена» [31], оскільки уявне дозволяє проникнути в глибини колективної свідомості суспільства, то його вивчення дуже важливе для антропологізації історії.

Дослідження ментальності, особливо ціннісних орієнтацій дозволяє Ж. ле Гоффу зробити висновок про те, що в європейській історії можна виявити лінію розвитку, що пояснюється поняттями росту й прогресу, поширюваного звернення до земних цінностей. Ця лінія дискретна. «Але вона передбачає, що, незважаючи на потужний тиск історичних структур і тиранії подій, людина як особистість і як член суспільства здатна впливати на загальний хід історії і визначати свою долю. І в цьому важливу роль відіграють ціннісні орієнтації, які він визначає у процесі самосвідомості» [32].

Враховуючи дане визначення і думку Ж. ле Гоффа про вплив на формування ментальних установок економічного розвитку, можна стверджувати, що процес історії бачиться французькому досліднику як деякий взаємопов'язаний рух матеріального життя і духовного. Ментальні установки людини в цій взаємодії відіграють роль посередника [33].

Роботи з історії ментальностей Ж. ле Гоффа привертають увагу саме тим, що у своїх дослідженнях він не обмежується однією концепцією розуміння історичного процесу. Відчуваючи «грубість і неадекватність вульгарної марксистської проблематики «базису» і «надбудови», він бачить вихідну точку в суспільних трансформаціях в економіці. Невизначеність, розпливчатість ментальності як суспільного феномена не зупиняє його в прагненні виокремити в ній найбільш суттєві суспільні елементи, визначити головну лінію розвитку.

Ж. ле Гофф вказує, що дослідження ментальності вимагає досить широкого підходу, не виключаючи і методу уяви. Серед тих, хто мав вплив на характер його досліджень, він називає французького дослідника XIX ст. Ж. Мішле. Останній показав, «що історик, особливо медієвіст, має право на уяву. І як без допомоги уяви пояснити, оживити епоху, яка змогла з допомогою уяви звести на своїх недоліках і слабкостях велику цивілізацію мрії?». Ж. ле Гофф, намагаючись проникнути в глибини колективної психології, спирається також на ідеї М. Мосса [34].

Розвиваючи теорію ментальності, ле Гофф розмірковує і про методологію досліджень. Як і Л. Февр, він застерігає істориків від проєкції в минуле самих себе, зі своїми думками, почуттями, забобонами, вважаючи це психологічним анахронізмом [35]. Своїми роботами ле Гофф показав, що існують історичні джерела, з яких можна виокремити цінну інформацію про «просту людину» середньовіччя, про її світобачення й емоційність – потрібно лише правильно сформулювати проблему і розробити адекватну дослідницьку методiku. Розглядаючи проблему джерел

при вивченні ментальності, дослідник зазначає, що історик ментальностей може використовувати різні джерела, але читати їх під певним кутом зору, звертаючи увагу не стільки на «що», скільки на «як», виявляючи перш за все топоси, що «з'єднуювальну тканину духу». Існують і джерела, яким віддається більша перевага. Для середніх віків це, перш за, все агіографічна література, у якій розкриваються основні «духовні структури» часу: взаємопроникність людського й надприродного, тілесного і духовного, можливість дива. Важливі власне й літературні джерела. Не варто тільки забувати, що мистецтво й література живуть власним життям, не в усьому схожим із життям суспільства.

Таким чином, у дослідженні проблеми ментальності Ж. ле Гоффа постає як історик соціокультурної спрямованості. Його масштабна задача як історика – «сприяти створенню історичної антропології доіндустріального Заходу» [36]. Перед історією ментальностей, зазначає історик, чимало складних проблем. Але, можливо, саме вона стане тією «іншою історією, яка наважиться зазирнути за дзеркало» [11]. Наукова діяльність Ж. ле Гоффа показує, як міждисциплінарний синтез обертається синтезом методологій, що дає можливість вивчати і зрозуміти історію минулого в її цілісності.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бессмертный Ю.Л. «Анналы»: переломный этап? / Ю.Л. Бессмертный // Одиссей. Человек в истории. – М.: Наука, 1991. – С. 18.
2. Кром М.М. Историческая антропология / М.М. Кром. – СПб., 2000. // <http://www.countrice.ru/library/antropology/krom/stan.htm>.
3. Майзульс Михаил. История ментальностей: между бессознательным и культурой / Михаил Мейзульс // http://www.russia-21.ru/XXI/RUS_21/ARXIV/2003/diskussia_04_2003.htm.
4. Тучкова И.Л. Методологические особенности исторических исследований французской школы «Анналов» / И.Л. Тучкова // http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Niz/2004_4/tuchkova.htm.
5. Кошкин М. Школа «Анналов»: в поисках утраченного факта / М. Кошкин // http://www.topos.ru/articles/0210/04_11.shtm.
6. ле Гофф Ж. Ментальности: двусмысленная история / Ж. ле Гофф // История ментальностей, историческая антропология. Зарубежные исследования в обзорах и рефератах. – М.: Рос. гос. гуманитарн. ун-т, 1996 // http://book-read.ru/libbok_99215.htm.
7. Метелев А.В. Ментальность в этимологической и категориальной системах / А.В. Метелев // Известия АГУ. – 2000. – № 4 (18). – С. 52-53 // <http://izvestia.asu.ru/2000/4/phls-pade/TheNewsOfASU-2000-4-phls-peda-02.pdf>.
8. ле Гофф Ж. Ментальности... // http://book-read.ru/libbok_99215.html
9. Вжозек В. Историография как игра метафор: судьба «Новой исторической науки» / В. Вжозек // Одиссей. Человек в истории. 1991. – М., 1991. – С. 72.
10. Репина Л.П. Социальная история в современной историографии. Курс лекций / Л.П. Репина. – М., 2001. – С. 25
11. Гуревич А.Я. Исторический синтез и школа Анналов / А.Я. Гуревич. – М., 1993. – С.206.
12. ле Гофф Ж. С небес на землю // Одиссей. Человек в истории / Ж. ле Гофф. – М., 1991. – С. 30.
13. Гуревич А.Я. Исторический синтез и школа Анналов. – С. 195.
14. ле Гофф Ж. Другое средневековье: Время, труд и культура Запада / Ж. ле Гофф. – Екатеринбург, 2002. – С. 10.
15. Блок М. Апология истории, или ремесло историка / М. Блок. – М.: Наука, 1986. – С. 89.
16. ле Гофф Ж. Другое средневековье... – С. 10.
17. Там само. – С.55.
18. Сапрова О.В. Философия исторического познания в трудах школы «Анналов» (Франция, 1929-1994): Дис. ... канд. филос. наук: 09.00.03 / О.В. Сапрова. – Екатеринбург, 2004. – С. 131.
19. ле Гофф Ж. Другое средневековье... – С. 55.
20. Гуревич А.Я. Жак ле Гофф и «новая историческая наука» во Франции // ле Гофф Ж. Цивилизация средневекового Запада. – Екатеринбург: У-Фактория, 2005. – С. 541.
21. ле Гофф Ж. Другое средневековье... – С. 63.
22. ле Гофф Ж. Цивилизация средневекового Запада. – Екатеринбург: У-Фактория, 2005. – С. 6.
23. Гуревич А.Я. Жак ле Гофф и «новая историческая наука» во Франции. – С. 551.
24. ле Гофф Ж. С небес на землю... – С. 27.
25. Там же. – С. 44.
26. Гуревич А.Я. Жак ле Гофф «Новая историческая наука» во Франции... – С. 102.
27. ле Гофф Ж. С небес на землю... – С. 26.
28. Там само. – С. 29.
29. Гуревич А.Я. Исторический синтез и школа Анналов – С. 192.
30. ле Гофф Ж. Мир воображаемого в средние века / Ж. ле Гофф // Культура и общество в средние века в зарубежных исследованиях. Реф. сб. – М., 1990. – С. 76.
31. Там само. – С. 77.
32. ле Гофф Ж. С небес на землю... – С. 44.
33. Бессмертный Ю.Л. Школа Анналов... – С. 143.
34. ле Гофф Ж. Другое средневековье... – С. 8, 33.

35. Семенова О.Г. Методологические источники исторической культурологии / О.Г.Семенова // Философский век. Альманах. Вып. 25. История философии как философия. Часть 2 / Отв. редакторы Т.В. Артемьев, М.И. Микешин. – СПб.: Санкт-Петербургский Центр истории идей, 2003. – С. 152.
36. Ле Гофф Ж. Другое средневековье... – С. 12.
37. Ле Гофф Ж. Ментальности: двусмысленная история / Ж. ле Гофф // История ментальностей, историческая антропология. Зарубежные исследования в обзорах и рефератах. – М.: Рос. гос. гуманитарн. ун-т, 1996 // http://book-read.ru/libbok_99215.htm.

Рецензенты: д.і.н., проф. Й.М. Шкляж;
к.і.н., доц. І.Д. Черних.

© Господаренко О.В., 2009

Стаття надійшла до редколегії 19.10.2009 р.